

اقدامات عمرانی شاهان صفوی در عتبات عالیات

اماکن مقدس شیعیان در عراق عرب، همواره در طول تاریخ، مورد علاقه و توجه مسلمانان، به ویژه شیعیان بوده است؛ به این سبب، اکثر دولت مردان و سران حکومتی با توجه خاصشان به این اماکن، آبادانی و تکریم جایگاه و قبور ائمه(ع) را در برنامه سیاسی و مذهبی خویش قرار می دادند.

پس از تشکیل دولت صفوی و رسمیت یافتن مذهب تشیع از سوی آنان، همچنین به جهت اهداف مذهبی، فرهنگی و سیاسی صفویان در ایران و عراق عرب؛ عتبات عالیات رشد و توسعه چشمگیری یافت و اقدامات عمرانی در شهرهای مقدس سامراء، کاظمین، کربلا و نجف به اوج خود رسید.

این مقاله، به اقدامات عمرانی و ساختن بناها از سوی دولت صفوی در عتبات می پردازد.

واژه‌های کلیدی: صفویه، تشیع، عثمانی، عراق، عتبات عالیات، کاظمین، نجف، کربلا، سامراء.

عتبات در عصر نخستین شاهان صفوی

شاه اسماعیل اول، بنیان‌گذار سلسله صفوی، در سال ۹۰۷ق/۱۵۰۲م. به تأسیس سلسله‌ای موفق گردید که با گذشت هفت سال (۹۱۴ق/۱۵۰۸م) دامنه فتوح آن، به بیشتر نواحی عراق عرب گسترش یافت، و این امر، خصومت میان دو دولت صفوی و عثمانی را سرعت و شدت بخشید. دولت صفوی از آغاز تأسیس، با رسمی نمودن تشیع در ایران، آن را پشتوانه‌ای برای حمایت از خود قرار داد و با روش‌های مختلف توسل و تمسک مذهبی کوشید خود را بیش از پیش مطرح و قلوب شیعیان را به صفویه جلب نماید. بنابراین، با مهم شمردن زیارت قبور ائمه اطهار(ع) در عراق عرب توسعه و آبادانی این اماکن مقدس شیعی، در رأس برنامه‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی، اجتماعی دولت صفوی قرار گرفت. در آن زمان، آتش جنگ با دولت قدرت‌مند عثمانی شعله‌ور شده بود و وجود عتبات می‌توانست کمک بزرگی برای شاهان صفوی باشد؛ «زیرا از شهرهای مقدس، امواجی به حرکت در می‌آمد که جاذبه‌های قوی داشت، امواجی که حرکت‌شان مخالف سلطان [عثمانی] و در نتیجه موافق شاه بود».[۱]

هنگامی که شاه اسماعیل اول، در سال ۹۱۴ق/۱۵۰۸م. قدم به خاک عراق نهاد، ابتدا به زیارت مرقد مطهر امام حسین(ع) و شهدای کربلا و سپس به سوی نجف رفت و علاقه و شیفتگی خود را به ائمه اطهار(ع) آشکارا ابراز نمود و از سوی دیگر، بر انتسابش به امام موسی کاظم(ع) تأکید کرد. هم‌زمان با ورود شاه اسماعیل به عراق، اقدامات عمرانی و تلاش برای بازسازی و توسعه عتبات آغاز شد. او «جهت هر یک از آن شش عتبه کعبه مرتبه نقاره و راتبه مقرر ساخت و فرمود که نجاران هنرمند و مهندسان خاتم‌بند از اطراف ممالک محروسه در بغداد جمع آمده، شش صندوق منقش به نقوش اسلامی و ختائی در غایت تکلف و زیبایی ترتیب دهند و صنادیق قدیم را از آن مرقد عطریاش برداشته صندوق‌های مجدد را به جایش نهند».[۲] ساخت این صندوق‌ها که هر کدام شاهکاری هنری به شمار می‌آید تا سال ۹۳۲ق/۱۵۲۶م. به طول انجامید. ظاهراً، هر یک از آنها به وسیله هنرمندانی جداگانه ساخته شده‌اند، زیرا صندوقی که روی آرام‌گاه امام جواد(ع)، در کاظمین، قرار دارد از نظر فن خاتم‌سازی و منبت‌کاری، جزء زیباترین و برترین آنهاست. این صندوق که در سال ۹۲۶ق/۱۵۲۰م. ساخته شد. «به قدری ریز و پرکار است که شاه‌کار آن با چشم غیرمجهز دیده نمی‌شود...».[۳] در آستانه هر یک از ائمه(ع)، نقاره‌خانه‌هایی ساختند که در آنها هم‌چون دربار سلاطین، هر روز صبح و عصر به انجام مراسم می‌پرداختند. هم‌چنین برای آبادانی شهر نجف و حتی رساندن آب به حرم مطهر امیرالمؤمنین(ع) تلاش بسیار گردید.[۴] «آستانه کاظمین(ع) که بر اثر طغیان رودخانه دجله، و غفلت‌های زمان گذشته و قرار داشتن در کانون

منازعات فرقه‌ای، ویران شده بود، مورد توجه خاص شاه اسماعیل قرار گرفت و از بنیاد خراب گردید و عمارت از پیش طراحی شده و زیبایی از نو بر آن ساخته شد.^[۵] این بازسازی جدید، تمامی حرم را در بر می‌گرفت. همچنین صحن توسعه یافت و با مرمر، سنگ فرش گردید. صندوق‌های چوبی قدیمی را برداشته و جای آن، صندوق‌های خاتم کاری زیبا قرار گرفت. حرم با بنای دو گلدسته و بهترین کاشی‌ها تزیین شد. کاروان‌سرای درون صحن با انتقال به بیرون، در پشت آن ساخته شد. حرم را با فرش‌ها و چلچراغ‌ها زیبا نمودند و برای آن خادم و موذن و نگهبان تعیین گردید. بر کتیبه‌ای در قسمت بیرونی دیوار رواق شرقی، روبه‌روی صحن مطهر چنین نوشته شد: «امر کرد به ایجاد این بنای شریف، سلطان سلاطین جهان، سایه خدا بر سر خلق عالم، یاری‌گر دین جدش احمد(ص)، پرچم‌دار راه محمد(ص) ابوالمظفر، شاه اسماعیل، پسر شاه حیدر، پسر جنید صفوی موسوی، خداوند سلطنتش را برای برپائی پرچم دین پاینده دارد و حجت و دلیلش را برای هدم و نابودی گمراهان تأیید نماید. این نوشته در ششم ربیع‌الثانی سال ۹۲۶ تحریر شد.»^[۶]

درباره شاه اسماعیل اول، پس از زیارت حرم عسکریین(ع) در سامرا نقل است: «... به آن آستان عرش نشان، قالی‌های رنگین و فرش‌های الوان انداخته به فراشی و خدمت آن مکان تفاخر می‌نمودند...»^[۷] تنها یک دهه پس از مرگ او در سال ۹۳۰ق/۱۵۲۶م. با جدایی عراق عرب از حکومت صفوی، آن اماکن تحت سلطه عثمانی قرار گرفت، اما با وجود تمام موانعی که آن دولت ایجاد کرده بود در هر فرصت ممکن، اقدامات عمرانی در عتبات ادامه می‌یافت. شاه طهماسب اول (۹۳۰—۹۹۶ق/۱۵۲۴—۱۵۸۸م.)، فرزند و جانشین شاه اسماعیل اول، پادشاهی متدین و متعصب در امور مذهبی بود که در گسترش آن، سعی بسیار می‌نمود، و با تأثیر فراوان عتبات عالیات، بر تأیید مذهب تشیع و حکومت تازه تاسیس صفوی، در آبادانی آن کوشید. به فرمان او، تعمیرات گسترده‌ای در حرم امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل(ع) در کربلا آغاز شد و صحن شمالی حرم امام در این زمان، بنا گردید. اصلاحات شاه طهماسب «مناره العبد» یا «مناره غلام» بود که از زیباترین آثار هنر و معماری در اماکن مقدس عراق به شمار می‌آید.

سابقه بنای «مناره غلام» یا «مناره العبد» به حدود دو قرن قبل از حکومت صفوی باز می‌گردد، که آن، خود واقعه‌ای شبیه به معجزه و شایسته توجه است. خواجه مرجان که از سوی سلطان اويس جلایر (۷۵۷—۷۶۶ق/۱۳۵۶—۱۳۶۵م) بر بغداد حکومت می‌نمود، در هنگام غیبت او در عراق و حضورش در تبریز، از اطاعتش سرپیچی کرد و در سال ۷۶۷ق/۱۳۶۶م. ادعای استقلال نمود. سلطان اويس بلافاصله به عراق عرب

لشکر کشید و خواجه که توانایی مقاومت در برابر سپاه جلایری را نداشت و با خیانت و فرار اطرافیان، تنها ماند به کربلا و آستان مطهر امام حسین (ع) پناهنده شد. او در آنجا گلدسته‌ای ساخت که به «مناره العبد یا «مرجان» معروف است. سلطان اویس که از این اقدام خیر خواهانه او آگاهی یافت، گنااهش را بخشید و حتی پس از مدتی، بار دیگر او را به پاس احترام به امام حسین (ع) و خدمت‌هایی که به آن حرم مطهر نموده بود بر ولایت عراق گماشت. در این مدت، خواجه مرجان «عمارات عالیه را که پیشتر بنا نهاده و ناتمام مانده بود، به اتمام رسانید و از نو بناهای رفیع ساخت.[۸]

«مناره العبد» یا «مناره مرجان» با ارتفاع چهل متر در طرف شمال شرقی صحن مطهر قرار داشت، و بلندترین و باشکوه‌ترین مناره در تمام اعتبار مقدس عراق به شمار می‌آمد که پس از دو قرن، در سال ۹۸۲ق/۱۱۱۰م. به دستور شاه طهماسب صفوی، بار دیگر تعمیر و تزیین گردید.[۹] هم‌چنین شاه طهماسب در جهت بهبود شرایط اقتصادی شیعیان کربلا و آسایش حال زائران، دستور حفر نهری را از رودخانه فرات به سوی شهر کربلا داد که به «طهماسبیه» معروف شد.[۱۰] اقدامات عمرانی او آستانه حضرت ابوالفضل (ع) را نیز شامل شد، که آن با زیباترین و نفیس‌ترین کاشی‌ها و فرش‌های ایرانی تزیین گردید.[۱۱]

عتبات در عصر شاه عباس اول

از هنگام ورود شاه اسماعیل اول به سرزمین عراق، تا زمانی که شاه عباس اول (۹۹۶—۱۰۳۸ق/۱۵۸۸—۱۶۲۹م) موفق به ورود پیروزمندانه‌اش به آنجا گردید، حدود یک قرن گذشت. عباس اول، سال ۱۰۳۲ق/۱۶۲۳م. در اوج قدرت سیاسی و نظامی قرار داشت، و با موفقیت، سپاه عثمانی را در تمام جبهه‌ها شکست داد و آنان را عقب راند؛ دیگر دلیلی وجود نداشت که او سیادت حکومت سنی مذهب عثمانی را بر اعتبار مقدس شیعیان بپذیرد، شاه که همیشه خود را «کلب آستان علی» می‌نامید، با توجه به مشکلات دولت عثمانی و فترت حاصل از عدم وجود حکومتی مقتدر در عراق عرب، به قصد زیارت آستان امیرالمؤمنین (ع) در سال ۱۰۳۲هـ. به سمت عراق حرکت نمود و موفق به فتح آن گردید.[۱۲]

در نظر شاهان صفوی و در رأس همه آنان، شاه عباس اول، سرزمین عراق عرب حکم سنگر ایران و پل ارتباطی شرق به غرب و محل اتصال مسلمانان این کشور به سرزمین حجاز به شمار می‌آمد. از سوی دیگر، عراق و عتبات عالیات، آرامگاه ائمه اطهار (ع) بود که به سان کعبه‌ای دیگر، آمال همه شیعیان جهان و عاملی مهم در گسترش مذهب و فرهنگ تشیع، قلمداد می‌گردید و همانند پشتیبانی محکم، برای شاه بزرگ صفوی محسوب

می‌شد و این دولت از آغاز تاسیس، به آن توجه خاصی داشت. شاه عباس، فقط هنگام ضعف و ناتوانی‌اش پذیرفت تا آن مناطق را به دشمن کینه‌توز خود واگذار سازد و موقتاً او را آرام نماید، اما سرانجام در آخرین سال‌های حکومت، موفق به باز پس‌گیری آن شد. زمانی که شاه عباس، مظفرانه قدم به خاک عراق نهاد، مشاهد مشرفه در عراق با توسعه و آبادانی فزاینده‌ای مواجه گردید. [۱۳]

در این زمان، حرم مقدس حضرت علی (ع) در نجف اشرف در جایگاه اوّل قرار داشت. در واقع، بنای اصلی نجف، در این دوران گذاشته شد. [۱۴] شیخ بهایی، وظیفه طراحی و نظارت بر بنای این آستانه مطهر را بر عهده یافت، او طرح بسیار جامع و باشکوهی را ایجاد کرد. گنبد بسیار رفیعی برای حرم بنا شد و اطرافش را رواقی به عرض دوازده زراع که گرداگرد آن رواق، حجرات ساختند و درهای بسیار نفیس از هنر خاتم‌کاری بر آنها نصب نمودند. قبه حرم با کاشی‌های زمردی منقّش آراسته شد و داخل آن با بهترین کاشی‌های اصفهان و سنگ‌های مرمر، تزیین گردید. در چوبی قدیمی حرم را برداشتند و دری از نقره به جای آن قرار دادند. وضوخانه، کاروان‌سرا، دارالشفاء و مطبخ نیز جهت اقامت و آسایش زائران دور و نزدیک ساخته شد. [۱۵] ناصرالدین شاه قاجار در سفرش به عتبات در سال ۱۲۸۷ ق/ ۱۸۷۰ م. در زیارت از حرم حضرت علی (ع) می‌نویسد: «فرش‌های ابریشمی قالی که صفوی، یعنی شاه عباس انداخته است و رقم هم دارد (کلب علی عباس) مثل این است که امروز از کارخانه در آمده است». [۱۶]

هم‌چنین به دستور شاه عباس ضریح‌های فولادی با شکوهی ساخته شد که روی هر شش صندوق قدیمی در سامراء، کاظمین، کربلا و نجف قرار گرفت، و در همه این اماکن مقدس، در حد توان ساخت و سازهایی انجام داد. شاه دستور به تعمیر کاشی‌کاری حرم امام حسین (ع) را نیز داد و ویرانی و آسیب‌های حرم کاظمین را بر طرف نمود. [۱۷]

اقدامات عمرانی در عتبات پس از شاه عباس

با مرگ شاه عباس اول در سال ۱۰۳۸ ق/ ۱۶۲۹ م. نواده‌اش شاه صفی جانشین او گردید. او در نخستین سال‌های سلطنتش در برابر پیش‌روی سپاه عثمانی، مجبور به لشکرکشی به سوی عراق عرب گردید. شاه در این سفر نظامی — مذهبی به بغداد در سال ۱۰۴۲ ق/ ۱۶۲۳ م. به زیارت عتبات مقدس ائمه اطهار مشرف شد، و به آبادانی و هر چه با شکوه‌تر ساختن آن عتبات تاکید نمود. او حرم کاظمین (ع) را — که در اثر طغیان رودخانه دجله در سال ۱۰۴۲ هـ خراب شده بود — تعمیر نمود. [۱۸] هم‌چنین در شهر سامراء و عتبه مقدس عسکریین (ع)، دستور به

عمرانی شاهان صفوی در عتبات را متوقف نکرد، اما با توجه به کاهش اهمیت عتبات در روابط سیاسی دو دولت صفوی و عثمانی و سیطره دولت بیگانه بر آن و از سوی دیگر ضعف و سستی شاهان این سلسله و توجه‌شان به عیاشی و حرم‌سراها، از توسعه و زیباسازی عتبات کاسته شد.

فقط یک مورد قابل ذکر در اواخر عصر صفوی وجود دارد و آن واقعه آتش‌سوزی در عتبه مطهر عسکریین(ع) در سال ۱۱۰۶ق/۱۶۹۴م. است که باعث ویرانی این مکان مقدس گردید. هنگامی که سلطان حسین (۱۰۷۷-۱۱۳۵ق/۱۶۶۶-۱۷۲۲م) آخرین پادشاه ضعیف صفوی، از این خبر آگاه شد، تعدادی از علما را برای نوحه‌خوانی به سامراء فرستاد و برای بازسازی و تعمیر این آستانه از دولت عثمانی اجازه گرفت. حرم و رواق را دوباره سنگ فرش کرد و ضریح و چهار صندوق برای حرم ساختند که دو صندوق، برای قبور دو امام دهم و یازدهم شیعیان، یعنی امام علی النقی(ع) و امام حسن عسکری(ع) - و دو تای دیگر برای قبر نرجس خاتون، مادر امام زمان(عج)، و حکیمه خاتون، دختر امام جواد(ع) بود و ضریحی از فولاد، روی صندوق‌ها قرار گرفت و این عتبه مطهره تا حد امکان بازسازی شد.[۲۴]

نتیجه

از این بررسی کوتاه بر می‌آید که نخستین شاهان سلسله صفوی، کوشش فراوانی در راه بازسازی و توسعه عتبات انجام می‌نمودند. آبادانی اماکن مقدسی که در آن اهداف مذهبی، اجتماعی و سیاسی مهمی دنبال می‌شد، زیرا عتبات و تأثیر ناشی از آن نقش مهمی در گسترش مذهب و فرهنگ شیعه در سطح جهان اسلام داشت، و دولت صفوی را از آغاز تاسیس، در رقابتی تنگاتنگ با دولت سنی مذهب عثمانی قرار می‌داد؛ از سویی آنان در پی گسترش مذهب تشیع و از سوی دیگر خواستار مشروعیت بخشیدن به حکومت خود و نفوذ در منطقه عراق عرب بودند، و برای رسیدن به اهداف‌شان از هیچ کوششی فروگذاری نمی‌نمودند. بازسازی و مرمت اماکن مقدس شیعیان در عراق، از سوی شاهان صفوی جنبه تبلیغی فراوانی داشت و هر چند از اعتقادات واقعی، تهی نبود، در زمره این کوشش‌ها محسوب می‌گردید. دولت صفوی در تمام مدت حاکمیت‌اش، نقش مهمی در اصلاح و بازسازی عتبات داشت، حتی در دورانی که منطقه عراق در تسلط آنان نبود. این امر، سبب شد تا بنای اصلی و امروزی بیشتر این اماکن مقدس در چهار شهر سامراء، کاظمین، کربلا و نجف در عصر صفوی ایجاد شود و پس از آن نیز این فعالیت‌ها ادامه یابد و از طریق این اقدامات بود که معماری عراق عرب تحت تأثیر سبک معماری ایرانی قرار گرفت.

پی‌نوشت‌ها:

۱. استیون همزلی لانگریک، تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۰۰-۱۵۰۰، ترجمه اسدالله توکلی و محمدرضا مصباحی، (مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸) ص ۶۰.
۲. غیاث‌الدین بن همام‌الدین خواندمیر، حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، (تهران، نشر کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۳۳) ج ۴، ص ۴۹۶.
۳. حسین عمادزاده، تاریخ جغرافیایی کربلای معلی، (تهران، نشر مجله خرد، ۱۴۲۶) ص ۱۱۸.
۴. مجهول المؤلف، جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل)، مقدمه الله دتا مضطر (اسلام آباد، نشر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۰) ص ۲۹۲.
۵. شیخ محمد حسن آل یاسین، تاریخ حرم کاظمین، ترجمه غلامرضا اکبری، (بی‌جا، نشر کنگره جهانی حضرت رضا (ع)، ۱۳۷۱) ص ۶۲-۶۳؛ دایرة المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، (تهران، بنیاد خیریه و فرهنگی شط، ۱۳۶۹) ج ۱، ص ۱۰۸-۱۰۹.
۶. آل یاسین، پیشین، ص ۶۵.
۷. جهانگشای خاقان، ص ۲۸۹.
۸. محمد بن خاوندشاه میرخواند، روضه الصفاء، (تهران، نشر علمی، ۱۳۷۳) ج ۵، ص ۵۷۵؛ و ر، ک: اسماعیل بن عمر ابن کثیر، البدایه و النهایه، (الریاض، نشر مکتبه التعارف، ۱۹۹۶م) ج ۱۴.
۹. عبدالجواد کلیددار، تاریخ کربلا و حائر حسین (علیه‌السلام)، ترجمه محمد صدر هاشمی، (اصفهان، نشر کتاب‌فروشی ثقفی، ۱۳۷۷) ص ۱۷۸.
۱۰. ژان اوتر، سفرنامه، ترجمه علی اقبال، (تهران، نشر جاویدان، ۱۳۶۶) ص ۶۶.
۱۱. محمدحسن مصطفی کلیددار، مدینه‌الحسین او مختصر تاریخ کربلا، (بغداد، نشر النجاج، ۱۳۶۷) ج ۱، ص ۳۴؛ سلمان هادی آل طعمه، تراث کربلا، (بیروت، نشر موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳) ص ۶۱.

۱۲. اسکندربیک ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، (تهران، چاپ گلشن، ۱۳۵۰) ج ۳، ص ۹۹۸-۹۹۶.

۱۳. سید محمد دُراج نقیب سادات و مجتهد بزرگ کربلا، تولیت آستانه امام حسین(ع) کلیدهای حرم مطهر را در دست داشت. او در زمان شاه عباس اول، مورد اعتماد او قرار گرفت. حمایت دراج از اهل سنت و نجات آنان از خشم شاه عباس، سبب محبوبیت و نفوذ معنوی او در میان مسلمانان گردید. این مسئله در سال‌های پس از عهدنامه زهاب و تسلط دولت عثمانی بر عراق، سبب خشم پادشاهان حاکم بر عراق گردید و سرانجام در سال ۱۰۵۰ق/۱۶۴۰م. به فرمان حاکم وقت عثمانی در عراق به شهادت رسید. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: هامر پور گشتال، پیشین، ج ۳، ص ۲۰۴۵؛ عباس العزاوی، تاریخ العراق بین احتلالین، (بغداد، طبعه الفضيحه الاهليه، ۱۹۳۹) ج ۴، ص ۲۴۱.

۱۴. سعار ماهر، مشهد الامام معلى فى النجف و ما به الهدايا و التحف، (قاهره، نشر دارالمعارف بمصر، بی تا) ص ۱۵۳.

۱۵. آقاسیدعبدالله، لولو صدف فى تاريخ النجف، (بی جا، چاپ مهربان، ۱۳۷۹) ص ۶۰-۶۱.

۱۶. ناصرالدین شاه، شهریار جاده‌ها، (سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات)، (تهران، نشر سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲) ص ۱۲۶.

۱۷. آل یاسین، پیشین، ص ۷۹؛ کلیددار، پیشین، ص ۱۹۳.

۱۸. همان، ص ۸۰.

۱۹. اسکندربیک ترکمان، ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح سهیلی خوانساری، (تهران، چاپ اسلامی، ۱۳۷۱) ص ۸۱.

۲۰. همان، ص ۹۴.

۲۱. خواجه زین العابدین علی عبدی بیک شیرازی، تکمله الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، (تهران، نشر نی، ۱۳۶۹) ص ۲۱۱-۲۱۳.

۲۲. محقق ورسی، نجف اشرف در ادوار زمان، (مشهد، نشر دفتر تحقیقات و انتشارات محب، ۱۳۷۵) ص ۷۳؛
 محمد بن عبود الکوفی، نزهة الغری فی تاریخ النجف، (نجف، مطبعة الغری الحديثه، ۱۴۷۱) ص ۶۲،
 ۲۳. ترکمان، پیشین، ص ۹۵؛ رضاقلی خان هدایت، روضه الصفای ناصری، تصحیح جمشید کیانفر، (تهران، نشر اساطیر، ۱۳۸۰) ج ۴، ص ۶۸۷۷.

۲۴. دایرةالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۹۳.

منابع

- آقاسیدعبدالله، لولو صدف فی تاریخ النجف، (بی‌جا، چاپ مهربان، ۱۳۷۹).
 - آل طعمه، سلمان هادی، تراث کربلا، (بیروت، نشر موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳).
 - آل یاسین، شیخ محمد حسن، تاریخ حرم کاظمین، ترجمه غلامرضا اکبری، (بی‌جا، نشر کنگره جهانی حضرت رضا(ع)، ۱۳۷۱).

- اوتر، ژان، سفرنامه، ترجمه علی اقبال، (تهران، نشر جاویدان، ۱۳۶۶).
 - ترکمان، اسکندریک، عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، (تهران، چاپ گلشن، ۱۳۵۰) جلد ۳.
 - _____، ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح سهیلی خوانساری، (تهران، چاپ اسلامی، ۱۳۷۱).
 - خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، (تهران، نشر کتابفروشی خیام، ۱۳۳۳) ج ۴.

- دایرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، (تهران، بنیاد خیریه و فرهنگی شط، ۱۳۶۹) ج ۱.
 - عبدی بیک شیرازی، خواجه زین‌العابدین علی، تکمله الاخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا ۹۷۸هـ ق)، تصحیح عبدالحسین نوایی، (تهران، نشر نی، ۱۳۶۹).

- عبود الکوفی، شیخ محمد بن شیخ، نزهة الغری فی تاریخ النجف، (نجف، مطبعة الغری الحديثه، ۱۳۷۱ق).
 - العزاوی، عباس، تاریخ العراق بین احتلالین، (بغداد، مطبعة الفضیحه الاهلیه، ۱۹۳۹) ج ۴.
 - عمادزاده، حسین، تاریخ جغرافیایی کربلا، (تهران، نشر مجله خرد، ۱۴۲۶).
 - کلیددار، محمدحسن مصطفی، مدینه الحسین او مختصر تاریخ کربلا، (بغداد، نشر النجاج، ۱۳۶۷) ج ۱.

- کلیددار، عبدالجواد، تاریخ کربلا و حائر حسین (علیه السلام)، ترجمه محمد صدر هاشمی، (اصفهان، نشر کتاب فروشی ثقفی، ۱۳۷۷).

- لانگریک، استیون همزلی، تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۰۰-۱۵۰۰، ترجمه اسدالله توکلی و محمدرضا مصباحی، (مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸).

- ماهر، سعار، مشهد الامام معلى فى النجف و ما به الهدايا و التحف، (قاهره، نشر دارالمعارف بمصر، بی تا).

- میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضه الصفا، (تهران، نشر علمی، ۱۳۷۳) ج ۵.

- مؤلف نامعلوم، جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل)، مقدمه الله دتا مضطر، (اسلام آباد، نشر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۰).

- ناصرالدین شاه، شهریار جاده‌ها (سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات)، (تهران، نشر سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲).

- الوردی، علی، لمحات الاجتماعیه من تاریخ العراق، (بغداد، مطبعه الارشاد، ۱۳۶۹) ج ۱.

- ورسى، محقق، نجف اشرف در ادوار زمان، (مشهد، نشر دفتر تحقیقات و انتشارات محب، ۱۳۷۵).

- هدایت، رضاقلی خان، روضه الصفاى ناصرى، تصحیح جمشید کیانفر، (تهران، نشر اساطیر، ۱۳۸۰) ج ۸.